

רק גורם אחד ויחיד אינו אשם בבעיית פליטי פלסטין: הפליטים עצמם

כרוזים של ההגנה, שתבעו מן האוכלוסייה להישאר במקומה. אם גירסה זו נכונה, הריהי מוכיחה לפחות דבר אחד: שההגנה העברית לא נכנסה למלחמה כשבלבה הכוונה הברורה והמתושבת מראש להביא לסילוק האוכלוסייה הערבית מן השטחים העבריים.

*** "שריפה, פיצוץ, מיקוש..."

ה מופנה בא בשלב השני, שהחל עם מיבצע נחשון, בראשית אפריל, ונסתיים עם הכרות המדינה, באמצע מאי. היתה זאת תקופה של יוזמה עברית. גודלי ההגנה הפכו צבא סדיר וממושע. ההגנה החלה לוקחת בחשבון את האפשרות של פלישת צבאות ערב. המגמה היתה עתה לקדם את פני הרעה על-ידי יצירת שטחי-כיבוש עבריים רצופים, שאפשר להגן עליהם בחסנות וביעילות.

לפי מסמכי צה"ל שפורסמו ברבים, הושלמה בחודש מארס "תוכנית ד" של המטכ"ל, שמטרתה היתה ליצור "מערכת הגנה קבועה". בפעם הראשונה דובר בה על כיבוש כפרים ושכונות לשם החוקה בהם. קבע סעיף ב/4: "פעולות נגד ישובי האויב הנמצאים בתוך מערכת ההגנה שלנו או בקרבתה, במטרה למנוע את השימוש בהם כבסיסים לכוון מוויין פעיל... השמדת כפרים — שריפה, פיצוץ ומיקוש חתרנות — בעיקר לגבי יישובים שאין באפשרותנו להשתלט עליהם בקביעות."

ולגבי הערים, נאמר בסעיף ג/4: "השתלטות על שכונות... תבוצע בהתאם לקחים שהוסברו בקשר עם ביעורם של כפרים. במיקרה של התנגדות — תגורש האוכלוסייה לשטח העירוני המרכזי של הערים... כיתור השטח העירוני-מרכזי הערבי... הפסקת השרותים החיוניים שלו — מים, חשמל, דלק וכו'..."

לא היתה זאת עדיין פקודה כללית לגירוש האוכלוסייה האורחית הערבית. התוכנית גם לקחה בחשבון הישגות של חלקים מגנה. אולם אפשרות הגירוש כבר נתקבלה, ולמעשה בוצעה היא ברוב המכריע של המקרים. התנחילה שהדריכה אותה, בשלב זה, היתה צבאית. איש לא חשב עדיין על המצב שיווצר אחרי המלחמה.

מן הצד הערבי לא הופעל עיקרון הפוך. ההגנה הערבית לא ציוותה על האוכלוסייה להישאר במקומה בכל מחיר, גם במיקרה של כיבוש עברי. בהעדר פקודה כזו, עשו הערבים את אשר היתה עושה כל אוכלוסייה בעלת רמה זומה. כאשר גודע לפלאחים בכפר מסויים כי הכוח הלוחם הערבי עומד להיסוג, היו בורחים יחד עמו. הם היו בטוחים כי הכובשים העבריים יערכו בהם טבח.

מכאן התופעה שהיתה ידועה לכל חיילי ההגנה: כאשר פרצו לכפר ערבי, תוך כדי קרב, עוד רתחו הקומקומים והסירים על האש. הבריחה היתה מבוהלת, מיידית, בלתי-מתוכננת.

באותו שלב נפלו לידי גודלי ההגנה השכונות הערביות ברוב הערים הגדולות. ברוב המקומות ברחו האוכלוסייה מפני הכובש. כפי שביטא זאת יגאל אלון, בלשון עדינה מאוד, באחד מהרצאותיו על כיבוש צפת: "מסרתנו לא היתה לקשות על הסתלקות האוכלוסייה הערבית."

יתכן שהמפינה האמיתי בגישה העברית לבריחה הערבית בא בחיפה. עד היום קשה להבין מה בדיוק קרה שם בשעות הגורליות של הכיבוש. מדוע החליטו הערבים להשאר תחילה, וברחו לאחר מכן? האם קיבלו הוראה? האם פחדו? או שמא היה כאן תהליך סטטי: תחילה בריחת העשירים, וכתוצאה מכך, בריחה מבוהלת של האחרים? בתקופה זו גם קרה המיקרה שהפך את הבריחה לבלתי-נמנעת: דיריאסין. גם לגביו, יתכן כי האמת לא תיחדע לעולם. מה היה כאן? טבח מתוכנן? אובדן העשתונות של הלוחמים במקום? כך או אחרת: הטבח הוחצתי של כפר שלם, גברים נשים וטף, עשה לו כנפיים בארץ. אם עד אז עוד היה ספק כלשהו בלב הערבים, הרי לאחר מכן היו בטוחים: מי שנשאר בבית בשעת הכיבוש, צפויה לו שחיטה.

*** יהושע ברנון ומכת האש

מ תי עליה בפעם הראשונה בראשו של ראש ממשלת ישראל שברחת הערבים אינה אסון שיש למנוע, אלא הזדמנות בלתי-חוזרת שיש לעודדה?

איש אינו יכול לדעת זאת — פרט לראש-הממשלה עצמו, שאינו נוהג לומר את האמת בעניינים כגון זה.

אולי כירסמה המחשבה בראשו עוד ערב המלחמה. אולי התגבשה בהדרגה בחודשי המלחמה הראשונים. אולי באה לו לפתע, לשמע ידיעות כמו הידיעה על בריחת הערבים מחיפה.

על כל מניין, דבר אחד שוב אינו יכול להיות מוטל בספק: בשלב השלישי של המלחמה, מאמצע מאי 1948 ועד חתימת הסכמי שביתת הנשק, היתה לוויד בן-גוריון מטרות-מלחמה ברורה — להנחיל למדינת-ישראל שטחים ריקים, שיאפשרו התנחלות המונית עברית. אולי עמדה לנגד עיניו הדוגמה התנ"כית של יהושע, שהשמיד את תושבי הארץ הכנענים וכבשה ריקה.

בחודשים אלה נכבשו עשרות כפרים ריקים, שהוחרבו בהקדם האפשרי. במקום שהאוכי לוסיה הערבית התממהה, נערכו "מכות אש" ששיכנעו אותה כי יש להודונו. אחרי מכת-אש אחת כזאת ברחו כל האוכלוסייה של העיר לוד.

אולם יש להבין דבר אחד, כדי לעמוד על מהות התנועה: מעולם לא היתה בריחה דראמטית גדולה אל מחוץ לגבולות הארץ. התמונה של עם שלם, שכאלו קם ועזב את ארצו, אינה נכונה. פרט לקומץ של עשירים, ברחו הערבים רק מכפר אל כפר, משכונה אל שכונה, מגיבועה אל גיבועה. הם נעו יחד עם הצבאות הערבים הנסוגים — מאשקלון לעזה הסמוכה, מקטמון לעיר העתיקה, מבין-גוריון לחברון. הם ברחו מקראש למישל הקרוב ביותר. איש מבורחים אלה לא חלם כי תהיה זאת בריחה לנצח, וכי מסך-ברזל ירד ביניהם לבין מולדתם.

אם בכלל נשארה במדינה אוכלוסייה ערבית, הרי גרמו לכך שתי נסיבות מקרייות: • כיבוש-הבוק של הגליל, שלא איפשר בריחה. מכיון שיחידות צה"ל לא היו מעוניינות בסתימת הדרכים על ידי המוני פליטים, נצטרחה האוכלוסייה להישאר במקומה. פרשת בני ברעם, שגורשו מכפרם אחרי המלחמה, מוכיחה כי לאחר מכן הספיק מישו להצטער על כך. • סיפוח "המשולש הקטן" לישראל ללא כיבוש צבאי, באמצעות הסכם שביתת-הנשק עם ירדן. ישראל התחייבה שלא לגרש את תושבי הכפרים האלה.

*** ברכה דקלדה

כ ך נוצרה בעיית הפליטים. לאור אופייה של המלחמה, אישיות המנהיגים משני הצדדים, צרכי הלוחמה והרקע ההיסטורי, היה זה כמעט תהליך בלתי-נמנע. אם תכבוש ישראל אי-פעם את הגדה המערבית של הירדן, קרוב לדאי שאותן הסיבות יגרמו לאותן תוצאות. אין ספק שלמחרת המלחמה שכרו רוב מנהיגי ישראל כי נמלה בחלקם ירושה גדולה. יתכן כי הדתים שביניהם אף הודו לאלהים על שהעניק להם ארץ ריקה, ערים נטרשות ואדמה ללא בעלים. היו דרושות רבות שנים עולמות כדי לשכנע את אלה כי בריחת-הפליטים היתה, לכל הפחות, ברכה מהולה מאד.

אף שמעטים הבינו זאת אז, ומעטים אף מודים בכך כיום — היתה ברכה זו במידה רבה קללה מוסתית.

* בין השאר: חסיבת גבעתי במלחמת הקוממיות, הוצאת צה"ל, עמוד 479 והלאה.
* אגב, דוגמה כוזבת. לדעת רוב המדענים, תיאור תנכ"י זה הוא דמיוני נידא. הכנענים לא הושמדו מעולם, התמזגו עם הכובשים.

לחברי יחידה זו היתה הזדמנות נרחבת הרבה יותר לעקוב אחרי הנעשה מאשר לרוב חיילי החזית. למרחב פעולתם נוסף מימד הזמן: היחידה פעלה משך כל תקופת המלחמה. אנשיה יכלו לעמוד על ההתפתחות, על כל המיפנים והתמורות.

דעתי השקולה היא, עתה, שרק גורם אחד אינו אשם בבעיית הפליטים: עצמם. במידה שקיימת אשמה, היא רובצת במידה כמעט שזה על הנהגות שני הצדדים. אך במידה רבה נוצרה בעיית הפליטים כתוצאה מנסיבות שנבעו ממהות המאבק עצמו.

מלחמת פלסטין, בה נולדה מדינת-ישראל, לא היתה מלחמה רגילה. היא לא היתה התמודדות בין הצבאות של שתי מדינות, שרצו להשיג מטרות מוגבלות. חוקי המלחמה, המוסר הצבאי ונהלי הלוחמה, כפי שהתגבשו באירופה במרוצת מאות שנים רצופות מלחמות, לא חלו עליה.

מלחמה זו היתה שיא ההתנגשות בין שתי תנועות כבירות — התנועה הציונית הנחלנית והתנועה הלאומית הערבית. שתיהן ביקשו להגשים את מטרותיהן באותה ארץ, ושתיהן האמינו כי מטרותיהן הקדושות סותרות זו את זו לחלוטין. כל צד האמין כי מפלתו תביא בהכרח להכחדתו הגופנית ולחיסול קיומו הלאומי.

מלחמה מסוג זה נוטה מטבעה להפוך למלחמת-השמדה. היא מטשטשת מטבעה את ההבדלים בין לוחמים ובלתי-לוחמים, בין חילים ואזרחים, בין פעילים שבויים — הבדלים המונחים ביסוד מוסר-המלחמה התרבותי.

עם מנהיג הפליטים

היו למלחמה זו כמה שלבים עיקריים — וכל שלב יצר את בעיית הפליטים שלו.

*** ראשים פרוטים ושכונות נמושות

ה שלב הראשון של המלחמה החל שעות מעטות אחרי קבלת החלטת-החלוקה בעצרת האו"ם, ב-29 בנובמבר, 1947. הוא הסתיים כעבור חמישה חודשים, עם מיבצע נחשון. היתה זאת מלחמה ללא חזיתות. בערים המעורבות — ירושלים, חיפה, יפית-לאביב, צפת — היו קחי עמדות, שהפרידו בין הצדדים. אולם ברחבי הארץ לא היה קיים קו ברור, והמאבק העיקרי נערך על עורקי התחבורה.

כשלב זה אירעו מעשי-זוהע שהטביעו את חותמם על רוח המלחמה כולה. בצד הערבי לא היה קיים צבא מאורגן. יחידות קטנות של מתנדבים מצרים, עיראקים וסורים אומנם עמדו לרשות המפקדים הערביים, אך כדי לבצע פעולות של ממש היה צורך ב"פועה" — ההזדקקות המסורתית של כל הגברים במקום מסויים.

כאשר המון פרוץ ומוזיון, מוסת ונבער, משתתף בקרבות, אי-אפשר להימנע מזוועות. באותם הימים, כל עברי שנפל בידי הערבים נרצח באכזריות, תוך התעללות מחרידה בגופתו. הידיעות על הגופות התחככות, על הראשים הכרותים שהובלו על חניתות בראשי-חצות, עורו בהרבה לשכור את המגבלות המסוריות גם בצד העברי.

באותם הימים החלה הבריחה הראשונה. היא הצטמצמה לשכונות ערביות מבודדות שגבלו עם שכונות יהודיות, ואשר לדעת המפקדים הערביים אי-אפשר היה להגן עליהן. למשל: ג'מוסין שייך מונים ליד תלאביב. התעמולה הציונית טענה מאז כי הערבים ברחו בהמוניהם, "לפי פקודת החוץ הערבי העליון". חוקרים זרים טוענים כי מעולם לא נמצאה שום הוכחה לפקודה כזאת. אם היו הוראות, גבעו הן, מן הסתם, מהמפקדים המקומיים, חלו על שכונות ספורות.

על כל פנים, אני מאמין כי באותם הימים לא היתה קיימת בצד העברי שום כוונה לעודד בריחה זו. להיטף, שררה הרעה כי זוהי תופעה שלילית. בכמה כפרים ערביים הודבקו